

ZDZISŁAWA M. KOBYLIŃSKA¹,

MAREK MELNYK²

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

EDYCJA I OPRACOWANIE NAUKOWE PISM POLEMICZNYCH
KASJANA SAKOWICZA I PIOTRA MOHYŁY. PROBLEM BADAWCZY

SCIENTIFIC STUDIES AND EDITION OF POLEMICAL WRITINGS
OF KASJAN SAKOWICZ AND PIOTR MOHYŁA.
THE PURPOSE OF THE STUDY

Summary

The purpose of this article is to present the research problem related with conducting a critical analysis of two polemical writings authored by the leading representatives of the Catholic-Orthodox religious polemics who lived on the Ruthenian lands of the First Republic of Poland. The works will include: *Perspektywa* (1642) by Kasjan Sakowicz and *Lithos* (1644) by Piotr Mohyła. The project, which is also aimed at later publication of the above texts provided with a commentary, will play a significant role in the development of knowledge about literary culture created both by the followers of the Catholic Church and by writers originating from the sphere of Eastern Christianity in the first half of the seventeenth century.

Keywords: The Polish-Lithuanian Commonwealth, polemical literature, the Union of Brest, Ruthenian culture, the Byzantine and Latin borderlands, the Catholic-Orthodox religious polemics, Catholic-Orthodox polemics

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie problemu badań na opracowaniem krytycznym i wydaniem wraz z komentarzem dwóch pism polemicznych czołowych reprezentantów katolicko-pra-

¹ Dr hab. Zdzisława M. Kobylńska, filozof, etyk, aksjolog, publicystka. Pracuje w Katedrze Aksjologicznych Podstaw Edukacji Wydziału Nauk Społecznych UWM. Członek Towarzystwa Naukowego Franciszka Salezego. Należy do Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich. E-mail: zdzislaw.kobylinska@uwm.edu.pl.

² Dr hab. Marek Melnyk, prof. UWM w Olsztynie, teolog, religioznawca, antropolog kultury, aksjolog. Kierownik Katedry Aksjologicznych Podstaw Edukacji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Współzałożyciel i Prezes Zarządu Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego Prosvita. Członek m.in. Towarzystwa Naukowego Franciszka Salezego i Polskiego Towarzystwa Religioznawczego. E-mail: marek.melnyk@uwm.edu.pl.

wosławnej polemiki wyznaniowej na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej. Będą to dzieła: Kasjana Sakowicza *Perspektywa* (1642) oraz Piotra Mohyły *Lithos* (1644). Proponowane badania mogą mieć istotne znaczenie w rozwoju wiedzy na temat staropolskiej i staroruskiej kultury literackiej tworzonej zarówno przez wyznawców Kościoła katolickiego, jak i przez pisarzy wywodzących się z kręgu chrześcijaństwa wschodniego – prawosławnego w I połowie w XVII wieku.

Słowa kluczowe: państwo polsko-litewskie, literatura polemiczna, unia brzeska, kultura raska, bizantyńsko-lacińskie pogranicze, polemika religijna, polemika katolicko-prawosławna

WSTĘP

Kasjan Sakowicz (1576-1647) i Piotr Mohyła (1596-1646) byli czołowymi przedstawicielami katolicko-prawosławnej polemiki wyznaniowej dynamicznie rozwijającej się po unii brzeskiej na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej (Likowski 1907, 52-42, 58, 62-63; Tretiak 1912, 172-331; Kempa 2007, 36-44, 59, 129-133). Ich spór nastąpił w momencie największego natężenia katolicko-prawosławnej polemiki na ziemiach ruskich w pierwszej połowie XVII wieku (Brückner 1896, 630-632). Należy również zauważyć silne oddziaływanie polemiki Sakowicza i Mohyły na późniejszych twórców tej literatury. Można zaryzykować twierdzenie, że obaj pisarze to jej najbardziej oryginalni przedstawiciele, którzy sformułowali ostateczny kształt kanonu katolicko-prawosławnej polemiki na ziemiach ruskich (Chynczewska-Hennel 1996, 41-50). Zatem zagłębiając się w meandry sporów dzielących Sakowicza i Mohyłę, można uzyskać dostęp do najważniejszych problemów poruszanych praktycznie przez wszystkich przedstawicieli tej literatury (Chynczewska-Hennel 1985, 56-146). Niniejszy artykuł jest próbą ukazania polemiki Kasjana Sakowicza i Piotra Mohyły jako problemu badawczego. Autorzy proponują konceptualny namysł nad możliwością krytycznego opracowania ich polemiki oraz publikacją dwóch najważniejszych dzieł, które powstały w jej wyniku: *Perspektywy* Kasjana Sakowicza oraz *Lithosu* Piotra Mohyły. Jest to zatem propozycja przemyślenia pewnego pomysłu, który wydaje się możliwy do zrealizowania w przyszłości (Długosz i Byliński 1994, 280-282).

1. ŹRÓDŁA

Podstawą źródłową proponowanych badań powinny być przede wszystkim drukowane dzieła polemiczne. Wśród prac Sakowicza należy uwzględnić: [1] *Epanorthosis abo PERSPECTIWA, YOBIAŚNIENIE Błędow, Herezyey y Zabobonow, w Grekoruskiej Cerkwi Disunitskiej tak w Artykułach Wiary, iako i w Administrowaniu Sakramentow, y w inszych Obrządkach y Ceremoniach znajdujących się. Zebrana y napisana Przez Wiel. X. Kassiana Sakowicza, przed tym Archimandritę Dubieńskiego Vnita, A teraz Kapłana Rzymskiego Kościoła Per Dispensam Sanctae Sedes Apostolicae, Dla wielkiego prześladowania od Rusi, że im te Błędy Y Zabobony y Herezye w ich Wierze pokazywał. Ktore Z ichże Służebnikow, Trebnikow, to iest Mszałow y Agend, y Ustawow także z Skribentow są wybrane, y nie w inszy cel y koniec na świat wydanie. Tylko żeby Katholicy Rzymianie o nich wiedząc z miłości ku Narodowi Ruskiemu chcieli go z tych Błędow wywodzić y do Jedności skuteczney z Kościołem*

S. Rzymskim przywoździć. W Krakowie. W Drukarni Waleriana Piątkowskiego Roku 1642, Kraków 1642; [2] *Okulary Kalendarzowi Staremu Przy których y responsa katolickie na obietcie starokalendarzan są położone, y pozytki Ruskiemu narodowi z przyięcia Rzymskiego Kalendarza ukazane, yo Ogniu Greckim zmyślonym, iakoby z Nieba do Grobu Pańskiego zstępującym, y czymby się miała różnić Unia od Disuniei, &c.* Wydane Przez Wielebnego Księdza KASSIANA SAKOWICZA przed tym Archimandrytę Dubieńskiego Unita, a teraz Kapłana y Zakonnika Kościoła świętego Rzymskiego Przez Dispense świętej Stolicy Apostolskiej [...] W KRAKOWIE. W Drukarni Franciszka Cezarego, Roku Pańsk. 1644; [3] *Oskard albo młot na skruszenie kamienia schizmatyckiego, rzuconego z Ławry Kijowskiej Pieczerskiej od niejakiegoś Euzebia Pimina przeciw Perspektywie W.O. K. Sakowicza wykonany od tegoż autora Perspektywy*, rkps, Kraków 1646. Dzieło nie zostało wydrukowane, ale w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego znajduje się egzemplarz *Lithosa...* Piotra Mohyły z osobistymi notatkami Sakowicza, które posłużyły mu do napisania całościowej odpowiedzi (Melnik 2006, 60).

Najważniejszą pracą polemiczną Piotra Mohyły był *Lithos abo Kamień z procy Prawdy Cerkwie Świętej Prawosławney Ruskiej. Na skruszenie fałecznościemnej Perspektywy albo raczey Paszkwilu od Kassiana Sakowicza, byłego przedtyn kiedyś Archimandrytę Dubienskiego Unita, iakoby o błędach, Haerezyach, y Zabobonach Cerkwie Ruuskiej w Uniei nie będącey, tak w Artikułach wiary, iako w Administrowaniu Sakramentow y inszych obrzędkach i Ceremoniach znaydujących się, Roku P. 1642 w Krakowie wydanego. Wypuszczony przez pokornego Oycy Euzebia Pimina.* W dorobku metropolity kijowskiego uwzględnić należy również jego przedmowy i dedykacje do ksiąg liturgicznych (Melnik 2014).

2. PRZEDMIOT BADAŃ

Przedmiotem proponowanych badań powinna być m.in. porównawcza prezentacja głównych problemów, wokół których toczył się spór między obu pisa-rzami. Były to m.in. kontrowersje dotyczące głównie kierunku reform religijnych, które należało przeprowadzić na ziemiach ruskich w obliczu zmian zachodzących w Kościele katolickim i prawosławnym (np. kryzys instytucjonalny w prawosławiu po upadku Imperium Bizantyńskiego, reformacja i kontrreformacja). Przedmiotem badań może być również ukazanie – widocznej w pismach obu polemistów – dwóch przeciwstawnych koncepcji syntezy tradycji katolicyzmu i prawosławia (Chodynicki 1934, 195-204, 449-512; Fenczak 1994, 33-59).

Sakowicz był zwolennikiem skrajnej łacynizacji tradycji bizantyńskiej (Moskałyk 2007, 33-46). Mohyła proponował łagodną i wybiórczą akomodację tradycji katolickiej do palących potrzeb reformy prawosławia w zakresie sakramentologii, katechetyki, dogmatyki, sztuki religijnej, biblistyki. Następnym celem proponowanych badań powinno być wydanie opracowanych krytycznie pism, które powstały w trakcie polemiki między obu autorami.

3. DOTYCHCZASOWE BADANIA

W dotychczasowych badaniach nad katolicko-prawosławną literaturą polemiczną w I Rzeczypospolitej, a szczególnie w zakresie analizy twórczości Sakowicza i Mohyły, warto odnotować prace rosyjskich historyków Piotra Hildebrandta i Stefana Gołubiewa. Pochodzą one z II poł. XIX wieku. Miały charakter pionierski. Dokonania wspomnianych historyków i wydawców rosyjskich polegały na wydaniu pracy Sakowicza *Sobór kijowski* oraz dzieła Mohyły *Lithos*. Oba wydania zawierają liczne braki w i tak skrótowych i faktograficznych opracowaniach oraz liczne błędy edytorskie wskazujące na pośpiech towarzyszący ich edycji. Szczególnie w edycji *Lithosu* brakuje dokładnej genezy i czasu jego powstania, kontekstu biograficznego, społecznego, historycznego, kulturowego, analizy filologicznej. Można przypuszczać, że wynikało to z pragnienia przede wszystkim wydania prac, które w XIX wieku ponownie odkrywano w zakamarkach bibliotek i dążono do ich szybkiego udostępnienia czytelnikom, którymi byli najczęściej prawosławni mieszkańcy Rosji. W ówczesnych realiach samo odszukanie i przygotowanie do druku tych prac było sukcesem. Jednak nie można nie dostrzec, iż powstałe wówczas opracowania pism Sakowicza i Mohyły pozostawiają wiele do życzenia. Dostrzega się w nich wyraźną tendencję, która odzwierciedla ówczesne spory katolików i prawosławnych zarówno w Rosji, jak i na wszystkich obszarach styku katolicyzmu i prawosławia.

Można przypuszczać, że doszło tutaj do instrumentalnego potraktowania polemiki z XVII wieku. Wykorzystano ją w celach praktycznych, by uzasadnić dyskryminację Kościoła katolickiego w Rosji, a szczególnie kasatę unii po powstaniu styczniowym. Wskazuje na to dobór pism polemicznych wydanych przez historyków rosyjskich. Selekcja wydanych wówczas pism nie była przypadkowa. Ówczesni wydawcy na pewno nieprzypadkowo postanowili przeciwstawić niewielką broszurę *Sobór kijowski* Sakowicza obszernemu dziełu Mohyły *Lithos*, w którym wyliczono wszelkie prześladowania, których dopuszczał się Kościół katolicki wobec prawosławnych Rusinów w Rzeczypospolitej przede wszystkim w postaci narzucenia im unii brzeskiej 1596 roku, która doprowadziła do rozłamu wśród społeczności ruskiej na jej zwolenników i zagorzałych przeciwników. W ten sposób kwestie religijne przyczyniły się do spotęgowania i tak już narosłych wcześniej antagonizmów i konfliktów na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej (Fenczak 1998, 85-96). Dotyczy to przede wszystkim dwutomowej pracy Gołubiewa poświęconej Piotrowi Mohyle pt. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники* (Голубев 1883-1898). Omawiając dotychczasowe dokonania w zakresie podejmowanej w niniejszym opracowaniu problematyki należy wymienić również dokonania Michała Hruszewskiego (Грушевський 1925, Грушевський 1994-1995, Грушевський 1996). Ze współczesnych badaczy polskich należy wymienić: Ryszarda Łuźnego (Łuźny 1994, Łuźny, 1995), Aleksandra Naumowa (Naumow 2002), Jana Stradomskiego (Stradomski 2003).

Podjęcie wysiłku edycji pism polemicznych Sakowicza i Mohyły jest uzasadnione przez niedostateczny stan badań nad procesami przemian kulturowych na obszarze kultury łacińsko-bizantyńskiej I Rzeczypospolitej. Ich szczególnym wyrazem był rozwój prawosławnej i katolickiej literatury polemicznej tworzonej w języku polskim, łacińskim i ruskim. Pisma Sakowicza i Mohyły to nieopracowane dotychczas dostatecznie źródła kultury religijnej reprezentujące pogranicze łacińsko-bizantyńskie będące również ważnym fragmentem całego obszaru kultury europejskiej.

Nie bez znaczenia dla uzasadnienia opracowania i wydania tych pism może być również i to, że lektura wspomnianych pism polemicznych umożliwi lepsze zrozumienie procesów okcydentalizacji kultury ruskiej w I Rzeczypospolitej oraz w Państwie Moskiewskim w XVII w. Należy bowiem pamiętać, że reforma moskiewskiego prawosławia przeprowadzona przez patriarchę Nikona odbyła się pod wpływem wcześniejszych reform na ziemiach ruskich w Rzeczypospolitej. W Państwie Moskiewskim toczyła się podobna polemika jak między Sakowiczem i Mohyłą. Tym samym w istocie była polemiką pomiędzy „grekofilami” a „łacinofilami” toczącą się w Państwie Moskiewskim w drugiej połowie XVII wieku. Grekofile, wśród których należałoby wymienić takie postacie jak Epifani Sławiniecki czy jego uczeń, mnich Eufimi Czudowski, opowiadali się za potrzebą bezwzględnego trzymania się prawosławnej tradycji bizantyjskiej. Łacinofile (m.in. Symeon Połocki oraz kontynuator jego dzieła, Sylwester Miedwiediew) znajdowali się pod znacznym wpływem kultury zachodniej, wkraczającej do Moskwy za pośrednictwem prawosławia kijowskiego, za którego główny kanał rozpowszechnienia uważano *Lithos* Piotra Mohyły. Warto podkreślić, że zarówno Sławiniecki, jak i Połocki byli wychowankami kolegium w Kijowie, założonego przez Piotra Mohyłę. Dyskusje pomiędzy oboma prądami dotyczyły szerokiego kręgu problemów, między innymi kwestii liturgicznych oraz stosunku do zachodnio-europejskiej tradycji teologicznej (Jankowska 1993, 93-95; Špidlik 2000, 18-29).

4. CEL I ZNACZENIE BADAŃ

Na tle przedstawionego stanu badań nad polemiką obu adwersarzy proponowana koncepcja badań wydaje się być ważna i potrzebna. Wynika to z faktu, że dotychczas nie udało się opublikować wszystkich pism polemicznych Piotra Mohyły, jak również wszystkich pism polemicznych Kasjana Sakowicza. Wobec tego stanu rzeczy koniecznym wydaje się być ich wydanie równoległe, w jednym zbiorze wraz z opracowaniem naukowym. Zasadność tego postulat dobrze ilustrują marginalia znajdujące się na stronach *Lithosu* Mohyły, autorstwa Sakowicza, które miały mu służyć do stworzenia odpowiedzi na wspomniany *Lithos*. Swą pracę planował on zatytułować *Oskard...* Widać więc, że nowa praca polemiczna Sakowicza powstawała bezpośrednio w trakcie lektury *Lithosu*.

Równoległa edycja i opracowanie krytyczne pism Sakowicza i Mohyły przyczyni się do: pogłębienia studiów porównawczych i rozszerzenia badań nad zwią-

kami kultury polskiej z kulturą bizantyńsko-słowiańską; ukazania dynamiki kierunków dialogu międzywyznaniowego oraz kontrowersji konfesyjnych, które ten dialog hamowały. Badania związane z edycją pism obu adwersarzy mogą sprzyjać integracji badań humanistycznych. Będą one bowiem wymagały współpracy badaczy prezentujących literaturoznawstwo, neofilologię oraz teologię i religioznawstwo. Wydanie pism Sakowicza i Mohyły przyczynić się może do pogłębienia badań nad fenomenem ciągłej obecności polemiki wyznaniowej w kulturze narodów dawnej Rzeczypospolitej. Wydanie prac wskaże bogactwo kulturowe dawnej Rzeczypospolitej. Pisma te pogłębią znajomość różnorodności ówczesnej kultury religijnej, dostrzec będzie można wzajemne oddziaływanie katolicyzmu i prawosławia. Mimo że są to przeciwstawne nurty chrześcijaństwa, tworzą jednak wspólne dziedzictwo europejskie. Krytyczne wydanie pism polemicznych obu autorów pozwoli wskazać to, co łączyło i dzieliło kultury łacińską i bizantyńską na obszarze dawnej Rzeczypospolitej. Wydaje się, że ówczesna polemika Sakowicza i Mohyły jest w jakimś stopniu obecna do dziś w jednostronnych i ciasnych, konfesyjnych i nacjonalistycznych, ujęciach historii zarówno katolicyzmu, jak i prawosławia. Analiza polemiki Sakowicza z Mohyłą pozwoli pochylić się nad fenomenem dążenia Mohyły w *Lithosie* do uzgodnienia terminologii kościelnej i teologicznej obowiązującej w prawosławiu i katolicyzmie. Dążył on do wykazania podobieństw i tożsamości pojęć i terminów funkcjonujących w obu Kościołach.

Warto zaznaczyć, że Mohyła nie naznaczył tego swego dążenia piętnem polemicznym. Nie wykazywał, że kościelna terminologia łacińska wywodzi się z terminologii greckiej. W *Lithosie* – wbrew strategii działań pisarskich konwertyty Sakowicza, zwolennika łatinizacji, zdeterminowanej rozczarowaniem wschodnim chrześcijaństwem z jednej strony, a z drugiej fascynacją łacińskim katolicyzmem – udowadniając tożsamość katolickich i prawosławnych pojęć teologicznych, wykazywał, że myśl religijna obu wspólnot oddziaływała na siebie. Sakowicz był przekonany, że unicy i prawosławni powinni przejmować terminologię łacińską, ponieważ jest ona lepsza, doskonalsza od języka teologii i sakramentologii greckiej i cerkiewnosłowiańskiej (Natumow 2002, 29-49). Mohyła wykazywał istnienie płaszczyzny porozumienia mimo świadomości różnic dzielących dwa Kościoły i dwie kultury. Należy przypuszczać, że z tej właśnie potrzeby przezwyciężenia różnic zrodziło się tłumaczenie terminologii chrześcijaństwa wschodniego na język zrozumiały przez łacińskich katolików. W efekcie *Lithos* zawiera wręcz swoisty leksykon wspólnych pojęć teologicznych i liturgicznych obowiązujących w obu Kościołach (Karpluk 1998, 35). Mohyła nie obawiał się tego typu działań. Przemieszczał prawosławne pojęcia teologiczne z ich pierwotnego obszaru znaczeniowego na łacińsko-polski obszar pojęciowy katolicyzmu i odwrotnie. Może to świadczyć o tym, że w jego pojęciu musiał istnieć wspólny dla obu Kościołów obszar pojęciowy. Nie obawiał się zarzutów, iż swymi działaniami spowoduje zamęt pojęciowy, mieszanie znaczeń terminów kościelnych.

Zrealizowanie postawionego celu badawczego będzie miało również znaczący wkład dla rozwoju polskiego literaturoznawstwa. W ujęciu szczegółowym pro-

ponowane badania mogą przyczynić się do rozwoju wiedzy na temat staropolskiej kultury literackiej tworzonej przez pisarzy wywodzących się z kręgu chrześcijaństwa wschodniego – prawosławnego i unickiego w II połowie XVI i w XVII wieku w Rzeczypospolitej (Walczak 1998, 10-12). Przeprowadzone badania usystematyzują główne obszary sporów religijnych w dwóch przeciwstawnych ujęciach. Wydane prace mogą stać się podstawą źródłową szeregu badań nad ruską myślą religijną XVII wieku, historią stosunków prawosławno-katolickich w dziejach I Rzeczypospolitej, wpływem retoryki katolickiej na twórczość polemiczną unickich i prawosławnych myślicieli i pisarzy religijnych. Wydanie tych źródeł pozwoli na badania porównawcze nad łaćcińską i bizantyńską kulturą religijną, które spotkały się w dobie konfrontacji wyznaniowej i kulturowej na pograniczu łaćcińsko-bizantyńskim I Rzeczypospolitej. Wydawnictwo ma szansę przyczynić się do lepszego zrozumienia relacji kulturowych narodów tworzących dawną Rzeczypospolitą; wskazać znaczenie katolicko-prawosławnej konfrontacji na ziemiach I Rzeczypospolitej dla kształtowania się polskiej, białoruskiej i ukraińskiej tożsamości (Frick 1987).

Warto w tym miejscu zastanowić się również nad szczegółowymi celami badawczymi. Wydaje się, że powinno nimi być ukazanie przedmiotu sporu między obu teologami i polemistami (Moskałyk 2007). Konieczne jest tutaj przywołanie kontekstu historyczno-religijnego relacji katolicko-prawosławnych 2. poł. XVI i 1. poł. XVII wieku (Hryniewicz 1993, 27-32). Szczególną uwagę należy zwrócić na rozwój katolicko-prawosławnej literatury polemicznej na ziemiach ruskich państwa polsko-litewskiego. Istotnym celem badawczym może być także przebadanie marginaliów, których zidentyfikowanie umożliwi rekonstrukcję źródeł biblijnych, patrystycznych, historycznych, literackich wykorzystywanych przez autorów w konstruowaniu tekstów polemicznych. Umożliwi to uporządkowanie źródeł, na które powoływali się obaj adwersarze. Dzięki temu będzie możliwe dotarcie do kanonu tekstów, które wyznaczały podstawę argumentów służących podważaniu argumentów przeciwnika. Przedmiotem proponowanych badań może być próba przedstawienia artystycznej organizacji katolicko-prawosławnych pism polemicznych w Rzeczypospolitej końca XVI i w XVII wieku. Uwaga powinna zostać skupiona przede wszystkim na retorycznym ukształtowaniu głównych problemów dzielących katolików i prawosławnych w XVI i XVII wieku. Należy również podjąć trud poszukiwania sposobów wykorzystania sztuki oratorskiej przez polemistów obu skonfliktowanych wyznań. Warto byłoby ukazać, w jaki sposób sztuka oratorska służyła polemistom katolickim do przekonania ich prawosławnych czytelników do: [1] idei nowego kalendarza, [2] jedności prawosławnych z Rzymem, [3] akceptacji łatinizacji obrządku wschodniego przez unitów i prawosławnych, [4] przyswojenia sobie katolickiej dogmatyki.

Podjęte badania powinny też przedstawić, jak prawosławni polemisi posługiwali się sztuką oratorską w odpieraniu argumentów strony katolickiej i w przekonywaniu do własnych racji (Martel 1938). Należy w tym miejscu przedstawić również merytoryczną stronę argumentacji, która, jak się wydaje, jest najważniejsza w dowo-

dzeniu racji i perswazji. Mowa tu o tym, że – zgodnie z ówczesną praktyką budowania tekstów polemicznych, mającą ścisły związek z retoryką – polemisi starali się tak formułować i dzielić argumenty, by dzięki temu odbiorca mógł dojść do pożądaných przez poszczególnych autorów wniosków i przekonać się do proponowanych mu tez.

Jak mogłby wyglądać plan proponowanych badań? Zakres prac badawczych musiałyby obejmować studia źródłowe. Celem tych działań byłoby wyodrębnienie źródeł, które stanowiłyby później podstawę edycji. Następnym etapem postępowania badawczego powinno być opracowanie źródeł. Przygotowanie do druku tekstów źródłowych wraz z komentarzem powinno zawierać krytykę tekstu, analizę teoretycznoliteracką uwzględniającą kontekst historyczny, kulturowy, społeczny. Publikacja wyników badań mogłaby przyjąć formę trzech monografii. W monografii pierwszej można by opracować krytycznie pisma polemiczne Kasjana Sakowicza oraz Piotra Mołyły. Druga monografia mogłaby zawierać edycję krytyczną z komentarzem *Perspektywy* Sakowicza. Monografia trzecia obejmowałaby wydanie krytyczne wraz z komentarzem *Lithosu* Mołyły.

5. METODA BADAŃ

Metoda pracy badawczej mająca na uwadze obrany przedmiot i wspomniane wyżej cele musi obejmować najpierw zgromadzenie materiału badawczego w postaci wszystkich dostępnych wariantów pism polemicznych obu autorów ze szczególnym zwróceniem uwagi na występowanie marginaliów, które mogą zawierać wątki polemiczne, korespondujące z problematyką poruszaną przez obu oponentów. Czymś oczywistym jest również to, iż prace badawcze muszą opierać się na pierwodrukach. Następnym postulatem badawczym to analiza i opracowanie krytyczne zgromadzonych tekstów źródłowych. Działania w tym zakresie powinny obejmować m.in.: selekcję źródeł, rekonstrukcję okoliczności i okresu ich powstania, określenie gatunku tekstów (były to m.in. mowy, traktaty teologiczne, kazania, dedykacje, wiersze). Analiza teoretycznoliteracka, a następnie interpretacja musi być wsparta odwołaniem do rzeczywistości pozaliterackiej – musi być również umieszczona w kontekście biograficznym, w kontekście przemian społecznych, kulturowych i wyznaniowych pogranicza bizantyńsko-łacińskiego i rusko-polskiego XVI i XVII wieku. Należy przy tym poszukiwać religijnego wymiaru toczzonej polemiki, a więc tego, o co spierali się polemisi. Należy wyodrębnić to, co w tej polemice było odbiciem stałych problemów dzielących prawosławie i katolicyzm: prymat papieża, pochodzenie Ducha Świętego, eschatologię, spór o kalendarz, koncepcję jedności między Rzymem a Konstantynopolem. Jednocześnie warto podjąć próbę wyodrębnienia polemiki, którą Sakowicz i Mołyła toczyli wyłącznie między sobą, czyli to wszystko, co dzieliło ich w zakresie kierunków reform ruskiego prawosławia w Rzeczypospolitej, stopnia i zasięgu okcydentalizacji kultury ruskiej, reformy szkolnictwa prawosławnego, latinizacji obrządku wschodniego (Dzięgielewski 1986, 44-51).

Na obecnym etapie badań wydaje się, że zarówno Sakowicz, jak i Mołyła, byli zgodni, że istnieje konieczność reform w oparciu o wzorce wypracowane przez ka-

tolicyzm potrydencki. Różnili się jednak stopniem absorpcji wzorców i norm łacińskiego chrześcijaństwa płynących z Rzymu. Sakowicz prezentował najbardziej skrajną formę latynizacji wschodniej kultury religijnej zarówno prawosławnych, jak i unitów. Jego koncepcje wychodziły poza ramy przystosowania teologii i liturgii unitów do wzorców rzymskokatolickich uzgodnionych w ramach unii brzeskiej. Sakowicz pragnął nadać zdecydowaną przewagę tradycji łacińskiej w dziele reformy wschodniego chrześcijaństwa (Moskałyk 2007, 34). Mohyła natomiast próbował zrównoważyć tradycje katolicyzmu i prawosławia, szukał tego, co w nich wspólne, możliwe do zaakceptowania przez obie strony. Jego koncepcja latynizacji przybrała formę łagodnego i harmonijnego procesu przejmowania tego wszystkiego, co w tradycji katolickiej mogło być korzystne dla reformy prawosławia. Podczas realizacji badań szczególną uwagę należy zwrócić na aksjologiczne podstawy polemiki obu autorów. Będzie to próba przedstawienia aksjologii tej polemiki wyznaniowej na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej (Hryniewicz 1993, 27-32). Może uda się odsłonić wartości przyświecające temu, o co spierali się Sakowicz i Mohyła: [1] pogodzenie lub złagodzenie sporów międzywyznaniowych (sprawa kalendarza gregoriańskiego); [2] wzajemne uznanie sakramentów (chrzest i małżeństwo); [3] uzgodnienie wspólnych podstaw doktrynalnych; [4] jedność chrześcijaństwa. Godne uwagi może być tutaj wskazanie na wartość samej intencji dążenia do przekonania adwersarza do uznania swych racji oraz na antagonistyczny system wartości obu przeciwników, który była zaprzeczeniem postawy dialogu.

W opracowaniu naukowym pism polemicznych obu autorów musi być również uwzględnione późniejsze oddziaływanie prowadzonej przez nich dyskusji. Co prawda rekonstrukcja procesu recepcji tej polemiki w okresie późniejszym wybiega poza czasowe ramy dyskusji Sakowicza i Mohyły, lecz spojrzenie na to zagadnienie może wskazać na stadium początkowe jej późniejszej „emanacji”. Swoim wystąpieniem Sakowicz sprowokował do podjęcia dyskusji zarówno prawosławnych jak i wschodnich katolików. Mohyła uczynił to w *Lithosie...* Ze strony unickiej Sakowiczowi odpowiedzieli: Pachomiusz Woyna-Orański (*Zwierciadło albo zasłona... naprzeciw uszczypliwej Perspektywie*, Wilno 1645), Jan Dubowicz (*Obraz prawosławnej Cerkwi Wschodniej*, Lwów 1645), Cyryl Trankwilion Stawrowiecki (*Obraz prawosławnej cerkwi wschodniej*, Kijów 1646).

W twórczości Dubowicza wyraźnie widać swoiste oddziaływanie myśli Sakowicza. Zauważalne jest to w dwoistości jego poglądów, ponieważ, prowadząc polemikę z Sakowiczem, w jednych obszarach zdecydowanie bronił tradycji wschodniej, a w innych ją krytykował. Wynikało to prawdopodobnie z dylematów, z jakimi borykali się wówczas unicy (Nowakowski 2004, 98-100, 223-225). Dubowicz w pracy *Hierarchia abo o zwierzchności w Cerkwi Bożej* (Lwów 1644) popierał krytyczne poglądy Sakowicza odnośnie do niskiej moralności duchownych prawosławnych, ich słabego wykształcenia, a także ingerencji władzy świeckiej w sprawę Kościoła prawosławnego. Widać tu wyraźnie, że istniał dalszy ciąg dyskusji zainicjowanej przez Sakowicza i Mohyłę. Ów ciąg obejmował prace polemistów przynależnych do Ko-

ściola katolickiego zarówno obrządku rzymskokatolickiego, jak i unickiego, oraz prawosławnego. Można sądzić, że polemika Sakowicza i Mohyły zatoczyła szeroki krąg za ich życia i odbiła się echem po ich śmierci w II połowie XVII w. Nawiązywano do niej z mniejszą intensywnością również w okresie późniejszym (Stradomski 2003, 52-56). Pod względem technicznym późniejsza recepcja polemiki Sakowicza i Mohyły może być omawiana zarówno w części zawierającej opracowanie krytyczne, jak i w części zawierającej przedruk pism obu polemistów.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiona propozycja badań na fragmencie katolicko-prawosławnej literatury polemicznej może przyczynić się do lepszego zrozumienia sporów prowadzonych między przedstawicielami rozdzielonego chrześcijaństwa – katolikami i prawosławnymi na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej. Dotyczyły one problemu jedności chrześcijan i reform w Cerkwi prawosławnej. W ciągu dziesięcioleci zmieniali się nie tylko pisarze, należący głównie do stanu duchownego, ale i treść, i ton wypowiedzi polemicznych. Konkretnie wydarzenia w życiu zarówno katolików, jak i prawosławnych, a po unii brzeskiej w 1596 r. także unitów, nadawały kształt polemice i dostarczały tematów. Literatura polemiczna koncentrowała się przede wszystkim na problemach religijnych i teologicznych, ale jej uwadze nie umknęły też i inne. Literatura polemiczna końca XVI i I poł. XVII w. obejmuje dzieła głównie o charakterze teologicznym, prace publicystyczne, homiletykę, hagiografię. Ten rodzaj piśmiennictwa powstawał w atmosferze wzajemnej nieprzyjaźni, ataków na obóz przeciwny, a co za tym idzie, celem pisarzy nie było dążenie do przekazania prawdy, ponieważ każdy z nich był przekonany o jej posiadaniu. W związku z tym metody, które wykorzystywano w walce z przeciwnikiem, miały taki sam charakter po obu stronach polemicznej barykady – służyły ośmieszeniu, ostrej krytyce, wyrażały wzajemny brak zaufania. W ten sposób w atmosferze „wojny na słowa” tworzyła się szczególna tożsamość wyznaniowa Rusinów państwa polsko-litewskiego.

BIBLIOGRAFIA:

- Brückner, Aleksander. 1896. Spory o unię w dawnej literaturze. *Kwartalnik Historyczny*, 10, 578-644.
- Chynczewska-Hennel, Teresa. 1985. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Chynczewska-Hennel, Teresa. 1996. Wizja unii brzeskiej w świadomości historycznej. *Białoruskie Zeszyty Naukowe*, 2, 41-50.
- Chodyncki, Kazimierz. 1934. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*. Warszawa: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

- Długosz, Józef i Janusz Byliński. 1994. Posłowie. W: *Marcin Broniewski Apokrysis*, wyd. Józef Długosz i Janusz Byliński, 280-282. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Дмитриев, Михаил Владимирович. 2003. *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг.* Москва: Издательство МГУ.
- Дмитриев, Михаил Владимирович. 1990. *Православие и Реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века.* Москва: Издательство МГУ.
- Dzięgielewski, Jan. 1986. *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Władysława IV.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Fenczak, August S. 1994. Ziemia przemyska a polski nurt unionizmu katolickiego w XVI wieku. W: *Polska – Ukraina. 1000 lat sądziedztwa*, t. 2: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. August S. Fenczak at al., 33-59. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu.
- Fenczak, August S. 1998. „Aplissimum Christi Regnum” – wizja jedności Kościoła w pismach teologicznych Stanisława Orzechowskiego z lat 1544-1563. W: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4: *Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – Idea a rzeczywistość*, red. Stanisław Stępień, 85-96. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu.
- Frick, David A. 1987. *Introduction*, w *Collected Works of Meletij Smotryc’kyj*, wyd. Lubomyr Hajda i Frank E. Sysyn, xi-xxxviii, Cambridge (Mass.): Harvard University Cambridge.
- Голубев, Стефан Тимофеевич. 1883-1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, т. I-II. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, Тип. С.В. Кульженко.
- Грушевський, Михайло С. 1994-1995. *Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах*, т. 5-6. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, Михайло С. 1925. *З історії релігійної думки на Україні*. Львів: 3 друкарні наукового товариства ім. Шевченка.
- Грушевський, Михайло С. 1996. *Історія Української Літератури*, т. 6. Київ: Либідь.
- Hryniewicz, Waclaw. 1993. *Kościóły siostrzane. Dialog katolicko-prawosławny 1980-1991*. Warszawa: Verbinum.
- Hryniewicz, Waclaw. 1995. *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*. Opole: Wydawnictwo Św. Krzyża w Opolu.
- Jankowska, Ludmiła. 1993. Recepcja twórczości ks. Piotra Skargi SJ na Rusi – w spuściznie św. Dymitra z Rostowa i innych. W: *Jezuici a kultura polska. Materiały sympozjum z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491-1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540-1990)*, Kraków 15-17 lutego 1991 r., red. Ludwik Grzebień i Stanisław Obirek, s. 93-111. Kraków: Wydawnictwo WAM.

- Karpluk, Maria. 1998. *Ku dalekiemu pojednaniu. Dysputa prawosławno-katolicka metropolity Piotra Mohyły z ks. Kasjanem Sakowiczem*. W: *Czterechsetlecie unii brzeskiej. Zagadnienia języka religijnego*, red. Z. Leszczyński, 37-47. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Kempa, Tomasz. 2007. *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Likowski, Edward. 1907. *Unia brzeska (r. 1596)*, Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Łużny, Ryszard. 1995. Melecjusz Smotrycki, Kasjan Sakowicz i inni: zjawisko kulturowego „pro teizmu” w dobie polsko-ukraińskiego baroku. W: *W kręgu kultury ukraińskiej*, red. Walenty Piłat, 9-18. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Łużny, Ryszard. 1994. Księdza Piotra Skargi SJ widzenie Wschodu chrześcijańskiego. W: *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. Stanisław Stępień, 69-75. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy.
- Martel, Antoine. 1938. *La langue polonaise dans les pays ruthènes: Ukraine et Russie Blanche 1569-1667*. Lille: Impr. Bussière.
- Melnyk, Marek. 2005. *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Melnyk, Marek. 2001. *Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku)*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Melnyk, Marek i Włodzimierz Pilipowicz. 2014. *Przedmowy i Dedykacje Piotra Mohyły*. Olsztyn: Katedra aksjologicznych Podstaw Edukacji UWM.
- Moskałyk, Jarosław. 2007. Kasjan Sakowicz – ofiara własnego egoizmu. *Studia Bobolanum*, 3, 33-46.
- Naumow, Aleksander. 2002. *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Nowakowski, Przemysław. 2004. *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596-1720)*. Kraków: Biblioteka Ekumenii i Dialogu.
- Ozorowski, Edward. 1998. Eklezjologiczna polemika unijna w Polsce w XVII wieku. W: *Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci*, red. Jan Sergiusz Gajek MIC i Stanisław Nabywaniec, 141-147. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Sakowicz, Kalikast. 1988. Арістотелівські проблеми або питання про природу людини. W: *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. Тексти і дослідження*, red. Володимир Шинкарук і Валерія Нічик, 337-442. Київ: Наук. Думка.
- Sakowicz, Kalikast. 1882. *Sobór Kiiowski schizmatycki przez Oycę Piotra Mohylę złożony i odprawowany roku 1640... z ruskiego na polski język przełożony...*, t. 7. Санктпетербург: Русская Историческая Библиотека издаваемая Археографической Комиссиею, red. Петр. Гилтебрандт (= „Памятники

- полемической литературы в Западной Руси” i posiadają również własną numerację, t. 2, red. Петр Гилтебрандт, s. 21-48).
- Stradomski, Jan. 2003. *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków: Scriptum.
- Špidlik, Tomáš. 2000. *Mysl Rosyjska. Inna wizja człowieka*, tłum. Janina Dembska. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.
- Tretiak, Józef. 1912. *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Wagilewicz, Dalibor Jan. 1996. *Polscy pisarze Rusini*, Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu.
- Walczak, Barbara. 1998. Językowe konsekwencje unii brzeskiej. Postulaty badawcze. W: *Czterechsetlecie unii brzeskiej. Zagadnienia języka religijnego*, red. Zenon Leszczyński, 7-19. Lublin: Wydawnictwo KUL.